

ΑΠΑΝΤΗΣΕΙΣ ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΩΝ 2026

ΑΡΧΑΙΑ

ΔΙΔΑΓΜΕΝΟ

A1.α)1. Το κριτήριο που διαφοροποιεί μια «άγαθή πολιτεία» από μια «φαύλη» είναι ο βαθμός επιτυχίας των νομοθετών στην καθοδήγηση των πολιτών σε καλές «έξεις» : **ΣΩΣΤΟ**

2. Ο Αριστοτέλης με την αναφορά του στους κιθαριστές και στους οικοδόμους δείχνει ότι οι άνθρωποι έχουν από τη φύση ταλέντο στις «τέχνες», στα τεχνικά δημιουργήματα : **ΛΑΘΟΣ**

A1.β) i) αὐτοῖς: «τὰ ἐν τοῖς συναλλάγμασι» , «τὰ ἐν τοῖς δεινοῖς» , «τὰ περὶ τὰς ἐπιθυμίας» , «τὰ περὶ τὰς ὀργάς»

ii) «τούτων»: «τὰς ἐνεργείας»

B1. Στο συγκεκριμένο χωρίο των Ηθικών Νικομαχείων ο Αριστοτέλης, αφού απέδειξε ότι οι ηθικές αρετές δεν είναι ούτε ἐμφυτές ούτε ἐνάντιες στη φύση του ανθρώπου, αλλά είναι ἐπίκτητες και ότι υπάρχει η δυνατότητα να αποκτηθούν και να τελειοποιηθούν, πράγμα που συμβαίνει με την επανάληψη ὁμοίων ενεργειῶν και τη συνήθεια, παραθέτει ἕνα νέο ἐπιχείρημα που αφορά το ἔργο των νομοθετῶν. Προσπαθώντας λοιπὸν να ἀποδείξει ὅτι η ηθική ἀρετὴ δεν ἔστι ἐκ φύσεως ἀλλὰ καλλιεργεῖται και κατακτιέται με τὴν ἐξάσκηση, μεταφέρεται στο χώρο τῆς πολιτικῆς φέρνοντας ἕνα παράδειγμα σαν μαρτυρία (**Μαρτυρεῖ δὲ**). Πρέπει να παρατηρήσουμε ὅτι χρησιμοποιεῖ τὸ ῥῆμα «μαρτυρεῖ», θέλοντας να προσδώσει στα λεγόμενα του τὸ χαρακτήρα μαρτυρίας δηλαδή ἰσχυροῦ ἀποδεικτικοῦ τεκμηρίου τῆς θέσεως του. Τὸ γεγονός ὅτι ἔστι ἕνα ἀκόμη ἐπιχείρημα (και ὅτι ἔχουν προηγηθεῖ και ἄλλα) τὸ μαρτυρεῖ ἡ χρῆσις τῆς λέξεως καί. Τὸ ἐπιχείρημα λοιπὸν, ἔχει να κάνει με τὸν τρόπο που λειτουργοῦν οἱ νομοθέτες. Αὐτοὶ προσπαθοῦν με τὸν ἐθισμό τῶν πολιτῶν στις καλές πράξεις να τοὺς βοηθήσουν να ἀποκτήσουν τὴν ηθική ἀρετὴ (αὐτὸς ἔστι ὁ στόχος τοὺς ἡ πρόθεσί τοὺς στο γενικὸ πλαίσιο τῆς ἐπιδιώξεως για τὸ καλὸ τῶν πολιτῶν). Ὅμως κάποιοι ἀπὸ τοὺς νομοθέτες οργανώνουν σωστά αὐτὸν τὸν ἐθισμό, θεσπίζοντας τοὺς σωστοὺς νόμους και πετυχαίνοντας τὸ στόχο τοὺς (να ἀποκτήσουν οἱ πολῖτες τὴν ηθική ἀρετὴ), ἐνῶ κάποιοι νομοθέτες δεν καταφέρνουν να οργανώσουν σωστά αὐτὸν τὸν ἐθισμό, θεσπίζοντας ἀκατάλληλους νόμους και φτάνουν τελικὰ να μην πετυχαίνουν τὸ σκοπὸ τοὺς (οἱ πολῖτες δεν ἀποκτοῦν τὴν ηθική ἀρετὴ). Αὐτὴ ἀκριβῶς ἔστι και ἡ αἰτία που υπάρχουν πολιτεύματα καλά και λιγότερο καλά. Ἄρα ἡ ἐπιτυχία ἢ ἡ ἀποτυχία στον ἐθισμό ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα καλά ἢ λιγότερο καλά πολιτεύματα. Ἡ οὐσία λοιπὸν τοῦ ἐπιχειρήματος ἔστι ἡ ἐξῆς: ἀν ἡ ηθική ἀρετὴ υπήρχε στον ἄνθρωπο ἐκ φύσεως (ἀπὸ τὴ γέννησί τοῦ), τότε οἱ νομοθέτες θα ἦταν ἄσκοποι, περὶττὸ να ἐνεργοῦν με αὐτὸν τὸν τρόπο (οἱ νομοθέτες προσπαθοῦν να ἐθίσουν τοὺς πολῖτες στην ηθική ἀρετὴ, ἐπειδὴ αὐτὴ δεν ἔστι ἐκ φύσεως). Οἱ ηθικές ἀρετές ἔστι οἱ λειτουργίες και ικανότητες τῆς συναισθηματικῆς νοημοσύνης, τῆς δυνατότητας τοῦ ἀνθρώπου να κατανοεῖ και να ρυθμίζει με σταθερὸ τρόπο τις συναισθηματικές του ἐκδηλώσεις, τὴ συμπεριφορά τοῦ στο πλαίσιο τῶν σχέσεων μέσα στην οργανωμένη κοινωνία. Οἱ ηθικές ἀρετές λειτουργοῦν για

το καλό του φορέα τους και της κοινωνίας. Αποβλέπουν στην ευτυχία, ατομική και συλλογική. Αντίθετές τους είναι οι κακίες. Παραδείγματα ηθικών αρετών που αναφέρει ο Αριστοτέλης: ανδρεία, πραότητα, σωφροσύνη, ελευθεριότητα, μεγαλοψυχία κ.ά. δεν είναι ούτε έμφυτες ούτε ενάντιες στη φύση του ανθρώπου, άλλα είναι επίκτητες. Υπάρχει η δυνατότητα να αποκτηθούν και να τελειοποιηθούν, πράγμα που συμβαίνει με την επανάληψη όμοιων ενεργειών και τη συνήθεια, το **ἔθος**. Ο Αριστοτέλης διακρίνει το ἔθος (τις διαμορφωμένες κοινωνικές συμπεριφορές και πρακτικές ενός ανθρώπου) από την φύσιν (τις δεδομένες βιολογικές/φυσιολογικές λειτουργίες του ανθρώπινου είδους). Το ἔθος συνδέεται γενετικά με την επανάληψη όμοιων ενεργειών: ἔθει δὲ ὅσα διὰ τὸ πολλάκις πεποιηκέναι ποιοῦσιν (Ρητορική 1369b6-7). Στη διαμόρφωση του ἔθους έχει μεγάλη σημασία η νεανική ηλικία.

Οι νομοθέτες αναφέρονται ως οι άνθρωποι που θα εξασκήσουν τους πολίτες στην ηθική αρετή, γιατί η ηθική αρετή είναι γνώρισμα του πολίτη ως μέλους του συνόλου. Δηλαδή το άτομο δε λειτουργεί μόνο του, αλλά ως μέλος του συνόλου (είναι πολίτης και αυτό είναι σημαντικό, γιατί λειτουργεί στα πλαίσια της πόλης κράτους). Ο νόμος αποτελεί πάγια αντίληψη των αρχαίων Ελλήνων ότι δεν αποβλέπει απλώς στην αποτροπή και τιμωρία των παραβατικών συμπεριφορών, αλλά παιδαγωγεί διά βίου τους πολίτες και τους οδηγεί σε επαινετές συμπεριφορές. Αυτή είναι και η θέση του Αριστοτέλη: *ὁ νομοθέτης οὐκ ἔῃ τὰ φαῦλα πράττειν, τὰ δὲ καλὰ καὶ σπουδαῖα κελεύει* (Ἠθικὰ Μεγάλαι, 1.9.9.2-3, 1187a14-15). Με αυτό τον τρόπο ο νόμος λειτουργεί ως ισχυρός παράγοντας ενότητας και συνοχής μέσα στην κοινωνία.

Στο σημείο αυτό πρέπει να γίνει μια παρατήρηση: σε προηγούμενη ενότητα, όταν κάναμε λόγο για τις ηθικές αρετές και είπαμε ότι αποκτώνται μέσω του εθισμού, οδηγηθήκαμε στο συμπέρασμα ότι ο βασικός παράγοντας για την υιοθέτηση των ηθικών αρετών είναι ο μαθητής - σε αντίθεση με τις διανοητικές αρετές- όπου τον κύριο ρόλο έχει ο δάσκαλος. Στο σημείο αυτό, όμως, γίνεται λόγος για τους νομοθέτες που εθίζουν τους πολίτες στην τέλεση των ηθικών πράξεων, γεγονός που ίσως κρύβει μια αντίφαση. Ωστόσο, δεν μπορούμε να μιλούμε στην πραγματικότητα για αντίφαση, διότι μπορεί ο άνθρωπος να καθίσταται ηθικός με την προσπάθειά του να επαναλαμβάνει συνειδητά ηθικές πράξεις, ωστόσο σίγουρα θα χρειαστεί κάποιος που θα τον καθοδηγήσει στο να κάνει επιδίωξή του έναν τέτοιο εθισμό. Οπωσδήποτε υπάρχει ο ρόλος του παιδαγωγού (γονιός, δάσκαλος, νόμος), ο οποίος είναι να προσπαθήσει να εμφυσήσει στο νέο την επιδίωξη της ηθικής πράξης, να εθίσει το μαθητή στην ανάγκη να κάνει το καλό. Από εκεί και πέρα, είναι στο χέρι του μαθητή πλέον να φανεί αντάξιος της καθοδήγησης που έλαβε.

Μεγάλη σημασία δίνεται στη λέξη **ἐθίζοντες** στην οποία αναφέρεται και η αντωνυμία **αὐτὸ** (δηλαδή εννοεί τὸ ἐθίζειν).

πολιτεία πολιτείας ἀγαθὴ φαύλης: το θέμα που εξετάζει ο Αριστοτέλης είναι η ηθική αρετή. Η αναφορά λοιπόν της συγκεκριμένης φράσης (για τα πολιτεύματα) στο συγκεκριμένο σημείο δίνει την εντύπωση ότι το κείμενο απομακρύνεται από το θέμα. Όμως ο Αριστοτέλης δεν θέλει να κάνει κάποια παρέκβαση, αλλά θέλει να συνδέσει την αξία των πολιτευμάτων με την ηθική αρετή των πολιτών (που την αποκτούν με τη βοήθεια

των νομοθετών). Επομένως η αναφορά στα πολιτεύματα είναι περιστασιακή και γίνεται γι' αυτόν τον λόγο. Όσον αφορά τη θέση των λέξεων, η κανονική σειρά θα ήταν η εξής: διαφέρει πολιτεία ἀγαθὴ πολιτείας φαύλης. Όμως η σειρά αυτή οφείλεται ίσως στο γεγονός ότι τα κείμενα αυτά του Αριστοτέλη, είναι οι προσωπικές του σημειώσεις που τον

βοηθούσαν στη διδασκαλία του και έτσι μερικές από αυτές έχουν τα χαρακτηριστικά προφορικού λόγου.

Ως προς τη σημασία της λέξης **φαύλης**, το επίθετο **φαῦλος** έχει στο κείμενο σημασία διαφορετική από την κανονική. Κανονικά σημαίνει «ασήμαντος», «κακός», «ευτελής». Όμως ο Αριστοτέλης εννοεί με αυτή τη φράση όχι το κακό πολίτευμα, αλλά το λιγότερο καλό. Δηλαδή κατά τον Αριστοτέλη δεν υπάρχουν κακά πολιτεύματα, υπάρχουν καλά και λιγότερο καλά. Σε αντίθεση με τον Πλάτωνα, ο οποίος πίστευε ότι υπάρχει ένα σωστό πολίτευμα, η ιδανική πολιτεία, ο Αριστοτέλης θεωρεί ότι όλες οι μορφές των πολιτευμάτων έχουν θετικές και αρνητικές πλευρές.

Η διαφορά λοιπόν των πολιτευμάτων έγκειται στο κατά πόσο οι πολίτες ασκήθηκαν στην αρετή περισσότερο ή λιγότερο σε σχέση με το άλλο πολίτευμα. Σε όλα τα πολιτεύματα, όλοι οι νομοθέτες έχουν τον ίδιο στόχο, να κάνουν τους πολίτες αγαθούς. Ανάλογα με το βαθμό επίτευξης του στόχου αυτού μιλάμε για καλά ή φαύλα πολιτεύματα. Άρα το κριτήριο για να χαρακτηριστεί ένα πολίτευμα καλό ή φαύλο είναι το αν και το κατά πόσο οι νομοθέτες βοήθησαν τον πολίτη να κατακτήσει με τη δική τους καθοδήγηση την αρετή.

Κριτήριο λοιπόν αποτελεί η **ευδαιμονία** των πολιτών όσο δηλαδή πιο κοντά στο στόχο τους φτάνουν να οδηγήσουν τους πολίτες στην ηθική αρετή, και άρα στην ευδαιμονία, τόσο πιο καλό θεωρείται και το πολίτευμα. Ο βαθμός επιτυχίας του νομοθέτη στον εθισμό των πολιτών είναι το κριτήριο για τη διάκριση της πολιτείας σε **ἀγαθὴν** και **φαύλην**.

Χρησιμοποιώντας ο Αριστοτέλης το παράδειγμα των νομοθετών ενισχύει την άποψη ότι οι ηθικές αρετές είναι αποτέλεσμα εθισμού και άσκησης προσθέτοντας στην άποψη του και μια άλλη πτυχή: την παρουσίαση της μεγάλης σημασίας που έχει ο εθισμός για τη διαμόρφωση των χρηστών ηθών των μελών της κοινωνίας, αλλά κυρίως η ποιότητα των ενεργειών του ανθρώπου, ο καλός ή κακός τρόπος δράσης, που με τη σειρά του επιφέρει τη δημιουργία καλών ή κακών συνηθειών στους ανθρώπους. Το γενικό συμπέρασμα στο οποίο θέλει να καταλήξει ο φιλόσοφος είναι ότι η ηθική αρετή δεν είναι μια φύσει ιδιότητα του ανθρώπου, γιατί, αν αυτό συνέβαινε, δεν θα χρειαζόταν ο «εθισμός» εκ μέρους της πολιτείας ούτε και οι νομοθέτες θα επιδίωκαν να κάνουν καλούς τους πολίτες μέσω αυτού.

γίνεται πᾶσα καὶ φθείρεται: ο Αριστοτέλης, όπως είπαμε, συνεχίζει να αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίον κατακτιέται η ηθική αρετή. Συνεχίζει να λέει ότι για την κατάκτησή της προηγείται η πράξη (εθισμός, επανάληψη, εξάσκηση). Στο πλαίσιο λοιπόν αυτό αναφέρει ότι «κάθε αρετή γίνεται και φθείρεται» για τις ίδιες αιτίες και με τα ίδια μέσα.

Τα ρήματα **γίνεται** και **φθείρεται** μας παραπέμπουν στο ζεύγος λέξεων **γένεσις** και **φθορά** που απασχόλησαν πολύ τη φιλοσοφική σκέψη. Μάλιστα, υπάρχει και ένα έργο του Αριστοτέλη με τίτλο **«Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς»**.

Η «γένεση» και η «φθορά» είναι λοιπόν δύο έννοιες που αποτελούν θεμελιώδεις αντιθετικό ζεύγος από τότε που άρχισε να διατυπώνεται η φιλοσοφική σκέψη. Και τα δύο αυτά μέλη της αντίθεσης έχουν στην ενότητα αυτή άμεση σχέση τόσο με τον εθισμό όσο και με την ηθική πράξη.

Ο Αριστοτέλης τόνισε ήδη ότι τις ηθικές αρετές τις αποκτούμε, αφού ενεργήσουμε πρώτα, δηλαδή με την άσκηση και τον εθισμό, όπως μαθαίνουμε μία τέχνη. **Τέχνη** είναι το σύνολο γνώσεων και δεξιοτήτων που επιτρέπουν στον συγκεκριμένο κάτοχό τους να παράγει μορφές, τεχνικά δημιουργήματα. Υπό αυτήν την έννοια, δηλώνει ο Αριστοτέλης, η τέχνη μιμείται τη φύση· κοινός παράγοντας που τις συνδέει είναι η ύπαρξη κάποιας δημιουργικής λογικής. Έτσι, τεχνίτης δεν είναι μόνο ο καλλιτέχνης αλλά γενικότερα ο δημιουργός, και προϊόντα της τέχνης όχι μόνο τα καλλιτεχνικά έργα αλλά όλα τα δημιουργήματα του

τεχνίτη. Αυτό που συμβαίνει με την εκμάθηση των τεχνών, συμβαίνει κατ' αναλογία και με την κατάκτηση των αρετών. Στην ενότητα αυτή, κάνοντας χρήση του αντιθετικού ζεύγους «γίνεται - φθείρεται», θέλει να υπογραμμίσει ότι τόσο η «γένεση» όσο και η «φθορά» κάθε αρετής (και τέχνης) έχουν την ίδια αρχή και γίνονται με τα ίδια μέσα. Εκείνο δηλαδή που έχει κυρίως σημασία είναι η άσκηση και ο εθισμός η ποιότητα των ενεργειών του ανθρώπου, οι καλοί ή κακοί τρόποι δράσης και συμπεριφοράς. Ανάλογα με αυτούς διαμορφώνονται οι καλές ή κακές συνήθειες, που διαμορφώνουν και τις ηθικές αρετές. Γι' αυτό ακριβώς και έχει μεγάλη σημασία ο τρόπος με τον οποίο θα συνηθίσουμε να ενεργούμε από μικρή ηλικία.

Τόνισε πιο πάνω ότι η δημιουργία της ορθής *πολιτείας* στηρίζεται στη σωστή καθοδήγηση των ανθρώπων σε ηθικά έργα, ως αποτέλεσμα της παροχής της ορθής αγωγής, ενώ η πλημμελής αγωγή των πολιτών θα οδηγήσει βαθμιαία στην καταστροφή της κοινωνίας. Με τον ίδιο ακριβώς τρόπο επισημαίνει ο φιλόσοφος ότι λειτουργούν και οι αρετές: καλλιεργούνται και γίνονται κτήμα των ανθρώπων με την κατάλληλη άσκηση και τον εθισμό τους σ' αυτές από τη μικρή ηλικία, αφού έχουν οι ίδιοι αναγνωρίσει από πριν την αξία της ηθικής πράξης για την ολοκλήρωσή τους μέσω της κατάκτησης της ηθικής αρετής. Αντιθέτως με την προσφορά μιας ακατάλληλης εκπαίδευσης κι εφόσον οι άνθρωποι δεν είναι σε θέση να αναγνωρίσουν τα γνήσια ηθικά πρότυπα ζωής, δεν θα προσεγγίσουν ποτέ τις ηθικές αξίες, αλλά θα βαδίζουν παραδομένοι στα πάθη τους, έρμαιο των ηδονών και απομακρυσμένοι από την ανακάλυψη και την αξιοποίηση των «φύσει» στοιχείων της οντότητάς τους. Κάνοντας, επομένως, χρήση των ίδιων στοιχείων από διαφορετικές αφετηρίες κινούμενοι, άλλοι άνθρωποι θα οδηγηθούν στην αρετή και θα γίνουν ηθικοί («γίνεται πᾶσα ἀρετή») και άλλοι θα απομακρυνθούν από την απόκτησή της προσεγγίζοντας την ανηθικότητα («φθείρεται»).

Αξίζει να τονιστεί πως η αντίθεση ανάμεσα στα δύο ρήματα τονίζεται στη συνέχεια της ενότητας και με τη χρήση των επιρρημάτων «εὖ- κακῶς». Με αυτά τονίζεται πως ο καλός ή κακός τρόπος δράσης (π.χ. τοῦ οἰκοδομεῖν ἢ κιθαρίζειν) κάνει τον καλό ή κακό οικοδόμο ή κιθαριστή. Με την ίδια λογική και ο καλός ή κακός τρόπος δράσης και συμπεριφοράς στο θέμα των αρετών θα κάνει τον άνθρωπο καλό ή κακό, περισσότερο ή λιγότερο συνετό ή ανδρείο.

κιθαριστές και οικοδόμοι: Επανέρχεται εδώ ο Αριστοτέλης στο παράδειγμα που είχε θέσει και στην προηγούμενη ενότητα. Όμως ενώ στην προηγούμενη ενότητα τονίζεται ότι με την εξάσκηση μπορεί κανείς να φτάσει στην ηθική αρετή, σε αυτήν την ενότητα προστίθεται ένα νέο στοιχείο: το **εὖ** ή το **κακῶς**, δηλαδή η καλή ή η κακή εξάσκηση. Με άλλα λόγια, στην προηγούμενη ενότητα αναφέρεται ότι: **α)** γίνεται κανείς (απλώς) κιθαριστής, αφού πρώτα εξασκηθεί στο παίξιμο, **β)** γίνεται κανείς (απλώς) οικοδόμος αφού πρώτα εξασκηθεί στο χτίσιμο και **γ)** (το ίδιο ισχύει και με την ηθική αρετή) αποκτά κανείς ηθική αρετή αφού πρώτα εξασκηθεί (απλώς) με ηθικές πράξεις σε αυτήν (γίνεται δίκαιος αφού πρώτα συνηθίσει να κάνει δίκαιες πράξεις...). Ενώ σε αυτήν την ενότητα αναφέρεται ότι: **α)** θα γίνει κανείς καλός κιθαριστής αν πρώτα εξασκηθεί με το καλό παίξιμο της κιθάρας· αν όμως δεν εξασκηθεί καλά, θα γίνει κακός κιθαριστής **β)** θα γίνει κανείς καλός οικοδόμος αν πρώτα εξασκηθεί με το καλό χτίσιμο των σπιτιών αν όμως δεν εξασκηθεί καλά, θα γίνει κακός οικοδόμος και **γ)** (το ίδιο ισχύει και με την ηθική αρετή) αποκτά κανείς ηθική αρετή αν πρώτα εθιστεί καλά με ηθικές πράξεις και συνηθίσει σε αυτήν· αν όμως δεν εξασκηθεί καλά, δεν κατακτά την ηθική αρετή.

Στο σημείο αυτό, ο Αριστοτέλης έρχεται να εξηγήσει τι εννοούσε λέγοντας ότι με τις ίδιες ενέργειες και με τα ίδια μέσα προκύπτει τόσο ο καλός όσο και ο κακός τεχνίτης. Ο παράγοντας, λοιπόν, που διαφοροποιεί το αποτέλεσμα από την εκτέλεση των ίδιων πράξεων είναι ο τρόπος με τον οποίο εκτελούνται οι πράξεις αυτές. Δηλαδή, μπορεί δύο άνθρωποι να ασχολούνται με την οικοδομική, ο ένας, όμως να μην εφαρμόζει σωστά την τέχνη αυτή, να μην εφαρμόζει δηλαδή καλά τους κανόνες της οικοδομικής τέχνης με αποτέλεσμα να μη γίνει καλός οικοδόμος. Παρομοίως και κάποιοι που παίζουν κιθάρα. Κάνοντας το ίδιο πράγμα, δηλαδή εξασκούμενοι στο παίξιμο της κιθάρας θα γίνουν ο ένας καλός κιθαρίστας ενώ ο άλλος κακός, επειδή ο ένας έκανε καλά την εξάσκηση, ενώ ο άλλος εξασκήθηκε με τρόπο κακό.

Μπορούμε, λοιπόν, να διαπιστώσουμε ότι ο Αριστοτέλης έκανε στην ενότητα αυτή μια προέκταση στη σκέψη που είχε διατυπώσει στην προηγούμενη ενότητα. Φυσικά, αυτό που μένει να ειπωθεί ακόμα είναι να εξηγηθεί η αναλογία ανάμεσα στις τέχνες και την ηθική. Πως δηλαδή, αυτό που γίνεται με τις τέχνες μπορεί να γίνεται και με την ηθική;

Ο Αριστοτέλης, ως επιστέγασμα των σκέψεών του, και θέλοντας να επιβεβαιώσει τη ορθότητα των όσων είπε προηγουμένως σχετικά με την αξία του σωστού τρόπου με τον οποίο εξασκείται κανείς στις τέχνες, αλλά και στις ηθικές ενέργειες, εκφράζει την άποψη ότι, αν δεν ήταν έτσι τα πράγματα, δε θα χρειαζόνταν οι δάσκαλοι. Αν, δηλαδή, αρκούσε το να εξασκείται κανείς σε μία τέχνη για να γίνει καλός στη συγκεκριμένη αυτή τέχνη, τότε δε θα έπαιζε κανένα ρόλο ο δάσκαλος. Αν, παρομοίως, ο άνθρωπος ασκούσαν από μόνος του στις ηθικές πράξεις και αυτομάτως γινόταν κάτοχος της ηθικής, τότε δε θα χρειαζόταν ο νομοθέτης, για να επιτύχει την ηθική ολοκλήρωση των πολιτών. Αυτή η θέση του Αριστοτέλη μας υποχρεώνει να κάνουμε τις εξής **παρατηρήσεις**:

α. Ο Αριστοτέλης, για άλλη μια φορά, διακηρύσσει την άποψή του ότι οι ηθικές αρετές δεν υπάρχουν εκ φύσεως στον άνθρωπο, αλλά ότι είναι αποτέλεσμα εθισμού εξάσκησης και συνεχούς επανάληψης ηθικών πράξεων. Μάλιστα, στο σημείο αυτό προστίθεται και το στοιχείο της σωστής (ευ) εξάσκησης, και όχι μιας απλής ή μιας κακής εξάσκησης στις ηθικές ενέργειες.

β. Ο Αριστοτέλης εξαρεί το ρόλο της παιδείας για την απόκτηση τόσο των τεχνικών γνώσεων, όσο και της ηθικής αρετής. Στο τέλος της ενότητας γίνεται λόγος για τον **διδάξοντα**, δηλαδή για εκείνον που θα καθοδηγεί κατά τη διαδικασία του εθισμού και της εξάσκησης τους κιθαρίστες και τους οικοδόμους (και κατ' επέκταση εκείνους που θα κατακτήσουν την ηθική αρετή). Επομένως εδώ ο Αριστοτέλης δέχεται τη συμβολή της διδασκαλίας για την καλλιέργεια της ηθικής αρετής και αναφέρει το ρόλο του νομοθέτη και του δάσκαλου. Μπορεί να έκανε λόγο για τη σημασία του εθισμού και της προσωπικής εξάσκησης τόσο στις τέχνες, όσο και στην αρετή, όμως, δεν παραβλέπεται ο σημαντικός ρόλος, τον οποίο θα διαδραματίσει ο άνθρωπος που θα οδηγήσει και θα εθίσει -και, μάλιστα, με το σωστό τρόπο- τους νέους ανθρώπους στην τέλεση ηθικών πράξεων ή στην εξάσκηση κάποιας τέχνης.

γ. Από τις παραπάνω διαπιστώσεις προκύπτει το συμπέρασμα ότι η αρετή είναι διδακτή. Άρα αποδέχεται τη σωκρατική αντίληψη που πρεσβεύει το ίδιο (πως η αρετή είναι διδακτή). Πρόκειται για μία άποψη, η οποία τίθεται υπό μεγάλη συζήτηση. Άλλωστε εμείς είδαμε ότι ο πλατωνικός διάλογος «*Πρωταγόρας*» πραγματευόταν ακριβώς αυτό το θέμα, το κατά πόσο, δηλαδή, η αρετή είναι διδακτή. Ο Αριστοτέλης, λοιπόν, έρχεται να διατυπώσει την άποψη ότι όχι απλώς δεν είναι έμφυτη στον άνθρωπο, όχι απλώς είναι

επίκτητη μέσω μιας διαδικασίας εθισμού, αλλά ότι σημαντικός παράγοντας σε αυτή τη διαδικασία εθισμού είναι η εκπαιδευτική αγωγή.

δ. Τέλος, πρέπει να γίνει ακόμα μία παρατήρηση. Όπως είδαμε, ο Αριστοτέλης διαίρεσε τις αρετές σε ηθικές και διανοητικές. Στη συνέχεια, ανέφερε ότι οι διανοητικές αποκτώνται με τη διδασκαλία (*ἐκ διδασκαλίας ἔχει καὶ τὴν γένεσιν καὶ τὴν αὐξησιν*), ενώ, αντιθέτως, οι ηθικές με τον εθισμό. Αυτό έρχεται σε αντίθεση με την άποψη που διατυπώνεται τώρα, ότι, δηλαδή, και για τις ηθικές αρετές απαιτείται διδασκαλία και ότι ο ρόλος του δάσκαλου είναι σημαντικός. Υπάρχει όντως αντίφαση στα λεγόμενα του Αριστοτέλη; Στην πραγματικότητα δεν υπάρχει, καθώς ο φιλόσοφος επεξηγεί τα λεγόμενα του: εξακολουθεί να προβάλλει τον εθισμό ως σημαντικό παράγοντα απόκτησης των αρετών, απλώς συμπληρώνει ότι, για να μπει ο άνθρωπος σε αυτή τη διαδικασία προσωπικής εξάσκησης, θα πρέπει προηγουμένως κάποιος να του γεννήσει αυτή την επιθυμία για εθισμό στις ηθικές πράξεις.

B2. Παραλληλίζοντας τα δύο αποσπάσματα από το έργο του Αριστοτέλη «*Ηθικά Νικομάχεια*» (κείμενο Αναφοράς) και από την ομιλία το ακαδημαϊκού Μ. Σταθόπουλου (παράλληλο κείμενο) παρατηρούμε πως αναφέρονται στην αρετή της δικαιοσύνης στον τρόπο συμπεριφοράς και στις επιλογές των ανθρώπων.

Ειδικότερα ο **Αριστοτέλης**, προβαίνοντας στην παρουσίαση παραδειγμάτων για να αποδείξει ότι η απόκτηση των ηθικών αρετών προέρχεται από τον εθισμό και η ποιότητα τους εξαρτάται από την ποιότητα αυτού, αναφέρεται στην αρετή της δικαιοσύνης η οποία επηρεάζει τις κοινωνικές σχέσεις των ανθρώπων («*Οὕτω δὴ καὶ ἐπὶ τῶν ἀρετῶν ἔχει· πράττοντες γὰρ τὰ ἐν τοῖς συναλλάγμασι τοῖς πρὸς τοὺς ἀνθρώπους γινόμεθα οἱ μὲν δίκαιοι οἱ δὲ ἄδικοι*»).

Με το πρώτο παράδειγμα υποστηρίζει ότι ο τρόπος με τον οποίο οι άνθρωποι μαθαίνουν να συναλλάσσονται καθορίζει και την ποιότητα του χαρακτήρα τους. Άλλοι συμπεριφέρονται σωστά, έντιμα, ενώ άλλοι λειτουργούν με τρόπο λανθασμένο που δεν υπακούει στους κανόνες της ηθικής. Έτσι, θα προκύψουν άνθρωποι δίκαιοι και άνθρωποι άδικοι. Ο νόμος αποτελεί πάγια αντίληψη των αρχαίων Ελλήνων ότι ο νόμος δεν αποβλέπει απλώς στην αποτροπή και τιμωρία των παραβατικών συμπεριφορών, αλλά παιδαγωγεί διά βίου τους πολίτες και τους οδηγεί σε επαινετές συμπεριφορές. Αυτή είναι και η θέση του Αριστοτέλη: *ὁ νομοθέτης οὐκ ἔῃ τὰ φαῦλα πράττειν, τὰ δὲ καλὰ καὶ σπουδαῖα κελεύει* (*Ἠθικὰ Μεγάλ.*, 1.9.9.2-3, 1187a14-15). Με αυτό τον τρόπο ο νόμος λειτουργεί ως ισχυρός παράγοντας ενότητας και συνοχής μέσα στην κοινωνία. Στο σημείο αυτό πρέπει να κάνουμε τις εξής παρατηρήσεις: **α)** Όπως με τις τέχνες, έτσι και με τις αρετές, βλέπουμε ότι η απόκτηση ή μη απόκτησή τους είναι αποτέλεσμα των ιδίων ενεργειών. Δηλαδή, και στις δύο περιπτώσεις απαιτείται η συναναστροφή με τους άλλους ανθρώπους. Το μέσο για να γίνει κανείς τόσο δίκαιος όσο και άδικος είναι να έχει συναλλαγές με άλλους και

διαπροσωπικές σχέσεις. Το στοιχείο που θα τον κατατάξει στους δίκαιους ή τους άδικους είναι ο τρόπος με τον οποίο θα αναπτύξει αυτές τις σχέσεις. Αυτό είναι απολύτως λογικό: ένας άνθρωπος για να κριθεί δίκαιος θα πρέπει να δούμε πώς συμπεριφέρεται έναντι των άλλων. Αλλά και ο χαρακτηρισμός του ως άδικου, πάλι θα δικαιολογηθεί με κριτήριο τη συμπεριφορά του απέναντι στους άλλους.

β) Πρέπει να προσέξουμε ότι ο Αριστοτέλης συσχετίζει την έννοια της δικαιοσύνης με τη συμπεριφορά των ανθρώπων απέναντι στους άλλους ανθρώπους. Θεωρεί ότι ο άνθρωπος μπορεί να θεωρείται ή όχι δίκαιος με κριτήριο τις διαπροσωπικές του σχέσεις. Έρχεται, δηλαδή, στην ενότητα αυτή, να προβάλει τον κοινωνικό χαρακτήρα που έχουν οι ηθικές αρετές (π.χ. δικαιοσύνη). Στην προηγούμενη ενότητα, μιλώντας για τους νομοθέτες είχε πει ότι ο άνθρωπος ορίζεται ως δίκαιος ή όχι, ανάλογα με τη στάση του απέναντι στο νόμο και την πολιτεία. Φαινόταν, λοιπόν, σαν να αποτελούσε η πολιτική συμπεριφορά το κριτήριο για το χαρακτηρισμό των ανθρώπων ως δίκαιων ή όχι. Τώρα, με πολύ εύστοχο τρόπο, ολοκληρώνει ο φιλόσοφος τη σκέψη του, προβάλλοντας τις διαπροσωπικές - κοινωνικές σχέσεις των ανθρώπων ως το πεδίο ανάδειξης των ηθικών και των ανήθικων ανθρώπων.

Με τον όρο «**συναλλάγματα**» νοούνται όλων των μορφών οι συναλλαγές συμβόλαια, συμφωνίες, πρωτίστως οι οικονομικές. Αυτού του είδους οι σχέσεις των συμπολιτών μεταξύ τους δεν είναι για τον Σταγειρίτη ένα επιμέρους ή περιορισμένης σημασίας ζήτημα μέσα στην κοινωνία. Είναι η συγκεκριμενοποίηση της *άλλαγης*, της ανταλλακτικής σχέσης μεταξύ των συμπολιτών. Και η σχέση αυτή είναι ιδρυτική και συστατική για την κοινωνία. Επιτυγχάνεται, κατεξοχήν, με τον εξισωτικό για τα προϊόντα και τις υπηρεσίες ρόλο του νομίσματος (χρήματος). Βλ. *Ηθικά Νικομάχεια* 1133b17-18: *οὔτε γὰρ ἂν μὴ οὕσης ἀλλαγῆς κοινωνία ἦν, οὔτ' ἀλλαγὴ ἰσότητος μὴ οὕσης, οὔτ' ἰσότης μὴ οὕσης συμμετρίας* [: γιατί αν δεν υπήρχε ανταλλαγή, δεν θα υπήρχαν σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων· ούτε ανταλλαγή θα υπήρχε, αν δεν υπήρχε ισότητα· ούτε ισότητα, αν όλα τα αγαθά δεν μπορούσαν να μετρηθούν με ένα κοινό μέτρο –μετάφραση Δ. Λυπουρλής]. Κατά προέκταση, τα **συναλλάγματα** είναι ένα σημαντικό πεδίο ανάπτυξης και εμφάνισης ηθικών σχέσεων. Έπειτα φτάνουμε στο συμπέρασμα ότι όχι μόνο οι αρετές, αλλά όλα τα στοιχεία του χαρακτήρα του ανθρώπου διαμορφώνονται από τον τρόπο που συμπεριφέρεται κατ' επανάληψη στην καθημερινή του ζωή. Γι' αυτό ο άνθρωπος πρέπει να προσέχει την καθημερινή του συμπεριφορά, να προσδίδει μια ορισμένη ποιότητα στις καθημερινές του ενέργειες για να μπορέσει να κατακτήσει τις ηθικές αρετές και για να δημιουργήσει ένα σωστό χαρακτήρα. Επομένως, οι αρετές έχουν κοινωνικό χαρακτήρα. Οποιοσδήποτε τρόπος συμπεριφοράς μας, έχει αντίκτυπο και στους άλλους ανθρώπους, στον κοινωνικό μας περίγυρο.

Στο παράλληλο κείμενο, ο ακαδημαϊκός **Μιχάλης Σταθόπουλος** υποστηρίζει ότι η δικαιοσύνη συνδέεται με τον φιλάνθρωπο και κοινωνικό χαρακτήρα του ανθρώπου, ο οποίος γίνεται δίκαιος μέσα από την επιείκεια του προς τον συνάνθρωπο του, συσχετίζοντας την έτσι με την ενσυναίσθηση, τη φιλαλληλία, την κοινωνική αλληλεγγύη («Στη δικαιοσύνη λοιπόν εμπεριέχεται ο φιλόλληλος και κοινωνικός χαρακτήρας και σ' αυτό έγκειται η αξία της και στον πέρα από το δίκαιο χώρο. Είναι η δικαιοσύνη ως επιείκεια. [...] Η δικαιοσύνη και η επιείκεια και στον πέραν του δικαίου χώρο είναι η «αρετή προς έτερον»).

Η συγκεκριμένη συμπεριφορά επιτάσσει τη στήριξη του συνανθρώπου στα πλαίσια του νομοθετικού συστήματος που επιβάλλει τον αλληλοσεβασμό στα μέλη της κοινωνίας ακόμη κι αν προκύπτει διαφωνία στις μεταξύ τους απόψεις («Απαιτεί τη θεώρηση και της οπτικής του άλλου, όχι αναγκαιώς για να τη δεχθούμε, αλλά για να την κατανοήσουμε. Και η θεώρηση αυτή σημαίνει, βέβαια, περαιτέρω και στήριξη του άλλου, όταν χρειάζεται,

σημαίνει αυτό που επιτάσσει η διάταξη του Συντάγματός μας, όταν αξιώνει από όλους τους πολίτες την εκπλήρωση του χρέους της κοινωνικής αλληλεγγύης.»).

Έτσι, η δικαιοσύνη ως σημαντική κοινωνική αξία, καθορίζοντας τη συμπεριφορά του ανθρώπου, συμβάλλει στην αρμονική συμβίωση των πολιτών. Μάλιστα, η δίκαιη συμπεριφορά αφορά όλες τις εκφάνσεις του ανθρώπινου βίου σε ιδιωτικό και δημόσιο επίπεδο, συμβάλλοντας κατ' αυτόν τον τρόπο στη διαμόρφωση μιας κοινωνίας ανθρώπινης και δημοκρατικής («Η δίκαιη αυτή συμπεριφορά του πολίτη, του ατόμου γενικότερα αφορά όλες τις σχέσεις του, τις προσωπικές, τις κοινωνικές, ακαδημαϊκές, επαγγελματικές, συναδελφικές, προς υφιστάμενο, προς προϊστάμενο, τις πολιτικές σχέσεις, αλλά και τις διακρατικές, διεθνείς, διαπολιτισμικές, διαθρησκευτικές και όποιες άλλες ανθρώπινες, ατομικές ή συλλογικές, σχέσεις.»).

Επομένως, είναι προφανές ότι και οι δύο στοχαστές θεωρούν τη δικαιοσύνη σημαντική αρετή, αντιμετωπίζοντας την ως πράξη με κοινωνικό και πολιτικό χαρακτήρα, με τον Αριστοτέλη να εστιάζει στην οικονομική διάστασή της μεταξύ των πολιτών, διαμορφώνοντας τον χαρακτήρα και την ηθική στα πλαίσια της πόλης-κράτους, και τον Σταθόπουλο στον διεθνή και διαπολιτισμικό χαρακτήρα της,

B3. 1. Ο Αριστοτέλης γεννήθηκε στη Μίεζα και πέθανε στη Χαλκίδα. ΛΑΘΟΣ

2. Ο Αριστοτέλης ασκούσε δριμεία κριτική σε όλους τους συναδέλφους του στην Ακαδημία εκτός από τον Πλάτωνα. ΛΑΘΟΣ

3. Για την εκπαίδευση του Αλεξάνδρου ο Αριστοτέλης επιμελήθηκε μια νέα έκδοση των ομηρικών επών. ΣΩΣΤΟ

4. Η γνωριμία του Αριστοτέλη με τον Εύδοξο από την Κνίδα τον επηρέασε θετικά. ΣΩΣΤΟ

5. Για τον Αριστοτέλη η ευδαιμονία είναι στατική κατάσταση και όχι ενέργεια της ψυχής. ΛΑΘΟΣ

B4. ρυπογόνος: γινόμενον

ανάθεση: οί νομοθέται

ένδεια: ἔδει

ξέφρενος: σώφρονες

διάστρεμμα: ἀναστρέφεσθαι

ΑΔΙΔΑΚΤΟ

Γ1. Ποιος, επομένως, κάτω από αυτές τις συνθήκες (ή: ενώ έτσι έχουν αυτά) θα τολμούσε να προβεί σε τέτοια ενέργεια; Νομίζω μάλιστα ότι είναι παράδοξο (ή: φοβερό) εσείς αφενός, που η πόλη σάς έχει διαχρονικά επιφορτίσει με την ευθύνη για τα ιερά ελαιόδενδρα (ή: στους οποίους έχει διαχρονικά οριστεί από την πόλη να φροντίζετε τα ιερά ελαιόδενδρα), ούτε να μου έχετε επιβάλει πρόστιμο (ή: να με τιμωρήσετε) ποτέ έως τώρα με την ιδέα ότι καλλιέργησα τον χώρο γύρω απ' αυτά (ή: ότι εργάστηκα παράνομα) ούτε να με παραπέμψετε στο δικαστήριο (ή: να με οδηγήσετε σε δίκη) με την ιδέα ότι έκοψα (κάποια), αυτός αφετέρου, που δεν τυχαίνει ούτε να καλλιεργεί κοντά ούτε να έχει οριστεί υπεύθυνος ούτε να έχει την ηλικία ώστε να γνωρίζει για τέτοια ζητήματα, να με μηνύσει (ή: να με καταγγείλει γραπτώς) γιατί έκοψα ένα ιερό ελαιόδεντρο από τη γη.

Γ2. Στο συγκεκριμένο απόσπασμα από το έργο του Λυσία «Περὶ τοῦ Σηκοῦ Ἀπολογία» ο ομιλητής καταδεικνύει τους λόγους για τους οποίους δεν θα μπορούσε να είχε διαπράξει το έγκλημα για το οποίο κατηγορείται. Αρχικά, τονίζει ότι θα του ήταν ευκολότερο να διαπράξει το αδίκημα, το οποίο άδικα του καταλογίζουν, την περίοδο των Τριάκοντα (γιατί, προφανώς, λόγω της γενικευμένης αναρχίας, ασυδοσίας και ανομίας κανένας δεν θα έδινε σημασία σε μια τέτοια αυθαίρετη και παραβατική συμπεριφορά) παρά τώρα στον καιρό της δημοκρατίας (Πότερον δέ μοι κρεῖττον ἦν, ὃ βουλή, δημοκρατίας οὔσης παρανομεῖν ἢ ἐπὶ τῶν τριάκοντα; ... οὔτε τοιοῦτο οὔτε ἄλλο οὐδὲν κακὸν ποιήσας φανήσομαι). Επιπλέον, υποστηρίζει θα ήταν παράλογο να κόψει το ιερό ελαιόδεντρο από έναν τόπο όπου δεν υπήρχαν άλλα δέντρα παρά μόνο ο κορμός μιας ελιάς, σύμφωνα με τους ισχυρισμούς του κατηγορού (επομένως, η απουσία του ενός θα προκαλούσε εύλογα υποψίες (... ἐν ᾧ δένδρον μὲν οὐδὲ ἔν ἐστι, μιᾶς δὲ ἐλάας σηκός, ὡς οὗτός φησιν, ἦν,) Ἄλλωστε, όπως διατείνεται, περιμετρικά υπήρχε δρόμος, ενώ και από τις δύο πλευρές γύρω γύρω ο χώρος στον οποίο βρισκόταν το ιερό ελαιόδεντρο κατοικούνταν. Αυτό σημαίνει ότι, καθώς ο χώρος ήταν αφύλακτος και από παντού ορατός, θα τον αντιλαμβανόταν κάποιος από τους γείτονες (κυκλόθεν δὲ ὁδὸς περιέχει... ἀμφοτέρωθεν δὲ γείτονες περιοικοῦσιν, ἄερκτον δὲ καὶ πανταχόθεν κάτοπτόν ἐστιν;). Καταλήγει ότι ποτέ μέχρι τώρα δεν έχει δώσει αφορμή ώστε να του επιβληθεί κάποιο πρόστιμο ούτε έχει οδηγηθεί στο δικαστήριο για παρόμοια πράξη (Δεινὸν δέ μοι δοκεῖ εἶναι ὑμᾶς μὲν, ... ὡς ἀφανίσαντα εἰς κίνδυνον καταστῆσαι,), ενώ αυτός που τον κατηγορεί ούτε καλλιεργεί ούτε έχει την αρμοδιότητα να ασχολείται, ούτε είναι σε ηλικία για να γνωρίζει για τέτοια θέματα και να τον μηνύσει. (τοῦτον δ' ὅς οὔτε γεωργῶν ἐγγὺς τυγχάνει οὔτ' ἐπιμελητὴς ἡρημένος οὔθ' ἡλικίαν ἔχων εἰδέναι περὶ τῶν τοιούτων, ἀπογράψαι με ἐκ τῆς γῆς μοριὰν ἀφανίζειν.)

Γ3.α. Τούτους δ' οἱ οὔτε γεωργοῦντες ἐγγὺς τυγχάνουσι οὔτ' ἐπιμεληταὶ ἡρημένοι

Γ3.β. διαβλήθητι, ἀφανιεῖν, φαίη, περιώκουν

Γ4.α.

οὔσης: γενική απόλυτη επιρρηματική χρονική μετοχή με υποκείμενο το δημοκρατίας, ως επιρρηματικός προσδιορισμός του χρόνου στο παρανομεῖν, δηλώνει το σύγχρονο.

ἀδικεῖν: τελικό απαρέμφατο ως υποκείμενο στο απρόσωπο ρήμα ἐξῆν

ἐμμενῶ: δοτική αντικειμενική από το κακονούστατος

ἐλαῶν : αντικείμενο του απαρεμφάτου ἐπιμελεῖσθαι

ὥς ἀφανίσαντα: αιτιολογική μετοχή υποκειμενικής αιτιολογίας (λόγω της ύπαρξης του ὥς) συνημμένη στο με , ως επιρρηματικός της αιτίας στο (εἰς κίνδυνον) καταστήσαι

ἐπιμελητής: κατηγορούμενο στο ὅς από τη μετοχή ἡρημένος (εκλογής σημαντικό)

Γ4.β.

Υπόθεση : εἰ μή ... ἦν (οριστική ιστορικού χρόνου)

Απόδοση : ... ἂν ἐπεχείρησα (δυνητική οριστική)

Είδος : Μη πραγματικό

Προσδοκώμενο : ἐάν / ἂν/ ἦν μή ... ὦ, πῶς ἐπιχειρήσω;